# ONBEHAGEN

BAS HEIJNE

# ONBEHAGEN

2020 Prometheus Amsterdam

Voor Peter, opnieuw

Eerste druk 2016
Dertiende, volledig herziene en uitgebreide druk 2020

Fragmenten uit Sigmund Freud, *Das Unbehagen in der Kultur* (*Het onbehagen in de cultuur*), Nederlandse vertaling Gerda Mathot, Dick Bergsma en Henk Bouman, met toestemming van uitgeverij Boom opgenomen.

© 2016, 2020 Bas Heijne
Omslagontwerp Robbie Smits
Foto auteur Martijn Gijsbertsen
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4622 1

De waarheid achter dit alles, die men liever verloochent, is dat de mens geen zachtaardig wezen is dat liefde nodig heeft en zich hoogstens weet te verdedigen als het wordt aangevallen; in zijn driftleven is hij juist begiftigd met een enorme dosis agressie. Bijgevolg is zijn naaste voor hem niet alleen een potentiële helper en seksueel object, maar ook iemand die hem ertoe verleidt zijn agressie op hem uit te leven, zonder vergoeding te profiteren van zijn werkkracht, hem zonder zijn instemming seksueel te gebruiken, zich van zijn bezittingen meester te maken, hem te vernederen, pijn te doen, te martelen en te doden.

Sigmund Freud, *Het onbehagen in de cultuur* (1930)

# 1

Op 7 januari 2015 stond ik in een Parijse boekhandel *Soumission* af te rekenen, de op die dag verschenen roman van Michel Houellebecq, toen ik een bericht op mijn telefoon voelde binnenkomen.

Op mijn scherm stond: *Charlie Hebdo!*

Even dacht ik nog dat de vriend die het stuurde me wilde attenderen op een grappige of provocerende cover van het beruchte satirische blad. Al snel volgden sms'jes van anderen. Daarna de berichten op de krantensites.

Omdat ik me niet zo ver van de redactie van *Charlie Hebdo* bevond, besloot ik ernaartoe te lopen, ik wist eigenlijk niet goed waarom. Maar ik wist ook niet wat ik anders had moeten doen. Op de boulevard waar de redactie in een zijstraat was gevestigd, niet ver van Place de la Bastille, hing een vreemd verstilde sfeer. Het was zo'n twee uur nadat de bloedige aanslag op de redactie had plaatsgevonden. Er was overal politie. Het zijstraatje was afgesloten met linten. Hier en daar stonden tv-journalisten met een microfoon in hun hand te wachten tot de camera zou gaan lopen. Maar er klonken nauwelijks geluiden. Er was weinig publiek. Verderop liepen mensen met boodschappentassen, alsof er niks gebeurd was.

Het nieuws leek nog niet doorgedrongen. Er was

alleen het naakte feit, het was niet ingedaald, er was niets geduid. De daders waren voortvluchtig. Hier, op de plek waar het was gebeurd, was niets meer. Het was alsof ik in een vacuüm stond, daar op die winterse boulevard. Er had iets ontzagwekkends plaatsgevonden, maar het had nog geen betekenis gekregen.

In de uren, dagen, weken, maanden daarna liep dat vacuüm vol met woorden, duizenden, miljoenen woorden, en minstens zoveel beelden. *Je suis Charlie* werd eerst een geuzenleus, toen een alomtegenwoordige slogan en vervolgens een meme, een cultureel stopwoordje, onderwerp van ironie en parodie. En daarna een cliché. Al die woorden en beelden gaven betekenis – en vlakten toen onvermijdelijk weer af.

Maar dat eigenaardige gevoel die middag is me bijgebleven – de gewaarwording dat ik tegenover iets stond wat ik niet kon bevatten, iets rauws en elementairs, wat zich onttrok aan al mijn redelijke verklaringen en beschouwingen. De slachtpartij die zich daar had afgespeeld liet zich een paar uur lang niet inpassen in mijn werkelijkheid.

## 2

Inmiddels, vele aanslagen verder, na duizenden beelden van ontzielde lichamen, verwrongen ledematen

en afgehakte hoofden, voorbij analyses, oproepen, aanklachten, Twitter-ruzies, protesten, overpeinzingen en verklaringen, is de herinnering aan dat gevoel onwerkelijk geworden. En ik heb er inmiddels zelf ook passende woorden voor gevonden. De aanslagen in Parijs bevestigden bij mij een in de loop der jaren langzaam gegroeide gewaarwording dat het wereldbeeld waarmee ik opgroeide op een fundamentele manier achterhaald is.

Iedereen wordt grotendeels gevormd door zijn omgeving, een cultuur, een tijdsgewricht. Ik groeide op in een tijd van vertrouwen en verwachtingen – verwachtingen over groei en gelijkheid, een almaar rationelere ordening van de wereld, geïnspireerd door de ideeën van de Verlichting, zoals die na de Tweede Wereldoorlog in West-Europa hun beslag kregen. Die verwachtingen hadden hun schaduwzijde, zeker. Er was crisis, er waren conflicten en oorlogen. Er was zelfs angst voor een armageddon, een fatale misstap, een wereld die vernietigd zou worden door de mens zelf. Een kernoorlog. Uitgeputte energiebronnen, een dode planeet.

Dat was er allemaal, maar het tastte het vertrouwen in vooruitgang niet wezenlijk aan. Mijn mensbeeld was progressief. De mens, zo luidde de belofte, zou zich langzaam maar zeker losmaken van zijn eigen benauwde groepsgeest en zich verenigen met anderen op basis van gedeelde menselijkheid. Mannen en vrou-

wen zouden meer en meer gelijk worden. Minderheden werden eveneens geaccepteerd als gelijken. Racisme en discriminatie zouden effectief bestreden worden en gaandeweg verdwijnen. Nationalisme en andere vormen van agressieve groepsgeest zouden hopeloos gedateerd raken, net als religieus fanatisme.

Het woord *identiteit* leek achterhaald. Als het al gebruikt werd, dan werd het meteen gerelativeerd. Niemand zocht enkelvoudigheid van zijn. Je wilde zo veel mogelijk identiteiten hebben.

Alle geloof was op weg om zuiver cultuur te worden, een troostend ritueel, vooral voor eigen gebruik of een stukje humane gezamenlijkheid, zonder veel maatschappelijke impact.

Grote problemen als honger, ziekte en armoede zouden met behulp van nieuwe technologie stukje bij beetje, stap voor stap de wereld uit geholpen kunnen worden.

Het ging niet om een diep doorvoelde heilsverwachting. Het was geen grote ideologische overtuiging. Er was geen theorie, geen uitgewerkt scenario. Het sprak gewoon vanzelf.

## 3

Natuurlijk werd me, terwijl ik volwassen werd, ook geleerd dat het nog lang niet zover was. Er moest nog

veel strijd geleverd worden, het einddoel was nog ver van ons verwijderd en misschien werd het wel nooit helemaal bereikt. Er waren genoeg kanttekeningen bij dat rooskleurige toekomstbeeld te maken. De mens werd heus niet goed geboren, zoals de dooddoener luidde. En iedereen had een duistere kant, zoals daar dan meestal enigszins zelfvoldaan aan toe werd gevoegd. Kunstenaars, las je in interviews en biografieën, vochten met hun demonen. Overal waren rellen, conflicten, oorlogen. En, dat wist je ook, er liepen nog genoeg mensen rond die zich dat vooruitstrevende, optimistische wereldbeeld niet eigen hadden gemaakt. Het bleef oppassen. Geen reden tot tevredenheid. Nooit denken dat het af was.

Maar al die kanttekeningen waren precies dát – oprechte waarschuwingen voor een al te groot optimisme. Het deed aan de energie van dat optimisme weinig af. Zwartgalligheid en pessimisme werden uitgeleefd in de kunsten, niet in de maatschappij. Doodsdrift was iets persoonlijks, iets voor mensen, meestal jongeren, die tragisch over de rand van de samenleving vielen of zich heroïsch in de afgrond van hun eigen geest stortten. Vervreemding en waanzin leken individuele problemen geworden, niet langer collectief beleefd.

Ik groeide op in Zwanenburg, tussen Haarlem en Amsterdam. Mijn ouders waren kinderen van de wederopbouw, mensen die het steeds een beetje beter

kregen – en geloofden dat hun kinderen het nóg beter zouden krijgen. Onze levens waren klein, maar we wisten welke kant het met de geschiedenis zou op gaan.

## 4

Of in ieder geval welke kant het zou móeten op gaan. In de loop der jaren raakte mijn mensbeeld donkerder gekleurd. Mijn lievelingsschrijvers werden Fjodor Dostojevski, Joseph Conrad en, misschien verrassend gezien zijn onterechte reputatie van dweperig estheet, Louis Couperus. Stuk voor stuk romanciers die een diep instinct hadden voor de mens die niet opgewassen was tegen zijn eigen beschavingsideaal, de mens die zijn eigen agressie en vernietigingsdrang kon maskeren met een stug vooruitgangsgeloof, de mens die, wanneer hij los kwam te staan van zijn eigen cultuur, ten prooi viel aan destructieve, beestachtige impulsen. In de eerste helft van de jaren negentig vertaalde ik Conrads *Heart of Darkness*, die genadeloze afrekening met het blinde geloof in de menselijke beschaving.

Hoe verhielden die schrijvers zich tot het rooskleurige wereldbeeld van mijn jeugd? Waren dat ook slechts kanttekeningen bij het progressieve optimisme dat ik met de paplepel kreeg ingegoten – of vorm-

den ze er juist een pijnlijk contrast mee? Veroorzaakten ze niet een soort permanente, onoplosbare ambivalentie? Konden een pessimistisch mensbeeld en geloof in vooruitgang samengaan? Hoe dan?

Ging de mens nog wel langer ergens naartoe, of was hij ertoe veroordeeld in kringetjes rond te draaien, in een eindeloze cyclus van streven en desillusie, opbouw en vernietiging, beschaving en barbarij? In hoeverre was een geloof in de idealen van de Verlichting te verenigen met de verzengende kritiek van mijn favoriete auteurs?

Zeker was dat ik ervan doordrongen raakte dat de emoties en ambities die door het naoorlogse verlichtingsdenken permanent ongeldig waren verklaard – nationalisme, groepsdenken, cultuur als een unieke, superieure bedding voor gemeenschapsgevoel, nostalgie naar een homogene samenleving – intussen steeds onverbloemder hun plaats in de samenleving terugeisten. Na 2001 schreef ik over weinig anders, vaak tot verbazing of onbegrip van een maatschappelijke, intellectuele en artistieke klasse die zich ferm gecommitteerd had aan het progressieve optimisme en die alle krachten die dat blijmoedige optimisme dreigden te ondermijnen, afdeden als oprispingen die uit het niets tevoorschijn waren gekomen of een gevaarlijke terugval betekenden naar vooroorlogse, reactionaire fantasieën. Talloos waren in de jaren na de eeuwwisseling de bijeenkomsten en discussieavondjes waarop

ontsteld of gepikeerd werd vastgesteld dat er iets heel lelijks van onderuit de samenleving was opgeborreld – racisme, moslimhaat, anti-Europese sentimenten, de hernieuwde hang naar alles wat 'Nederlands' was –, zonder dat daar verder diep op werd ingegaan. In de zaal zat immers niemand die dat soort sentimenten deelde. Het was betreurenswaardig, het moest zo snel mogelijk verdwijnen, maar men leek weinig zin te hebben zich er serieus in te verdiepen. Belangstelling of begrip voor de emoties die ten grondslag lagen aan die steeds feller wordende reactie leken in de jaren van opkomend populisme beschouwd te worden als een vorm van intellectueel verraad, een jammerlijke overstap naar *the dark side*.

Daarbij, je kon in het geval van deze steeds diepere kloof toch niet aan beide kanten tegelijk staan? Dat zou morele onhelderheid betekenen. En dat in een tijd die, zoals de Amerikaanse filosofe Susan Neiman niet ophoudt te beweren, om morele helderheid schreeuwt. Ben je voor of tegen de Verlichting? Onderschrijf je de principes van vrijheid en gelijkheid als universeel? Je kunt erover twisten wat de Verlichting nu precies inhoudt, welke denkers erbij horen en welke niet, wat de misvattingen rond de Verlichting zijn, of de ernstige gebreken en beperkingen ervan. Die debatten zijn decennialang overal gevoerd, worden nog steeds gevoerd.

Maar kun je er ook tegelijkertijd in geloven en níet

in geloven? Of, anders gezegd: is oprecht optimisme over een betere, verlichte wereld mogelijk in een door pessimisme gekleurd wereldbeeld? In hoeverre kan een mens zichzelf maken, in hoeverre *wordt* hij gemaakt, door zijn omgeving, door zijn generatie, door zijn cultuur? Zijn vrijheid en autonomie van het individu een nobel streven, of is het idee een illusie, louter zelfbedrog, met alle risico's van dien?

In mijzelf bleef die ambivalentie lang onopgehelderd, progressief of conservatief? Onwillekeurig beschouwde ik mijn groeiende onbehagen – en vooral mijn kritiek op de hedendaagse liberale aannames over mens en maatschappij die zich op een mengeling van verlichtingsdenken en een op het christendom geïnspireerd humanisme baseerden – toch nog altijd als vooral een correctie op het optimistische mensbeeld van mijn jeugd, in plaats van dat het dat mensbeeld verving. Wat je met de paplepel ingegoten hebt gekregen, laat zich niet zomaar ongeldig verklaren.

Dat was waarschijnlijk de reden dat er iets stierf in mij, die januaridag in Parijs.

## 5

En zo werden voor mij de aanslag op de redactie van *Charlie Hebdo* door de broers Kouachi, en de moordpartij in de koosjere supermarkt die erop volgde, tot

een symbool van een wereldbeeld dat aan alle kanten wankelt. Zo'n symbool heeft onherroepelijk iets willekeurigs, dat besef ik. In de loop van de geschiedenis stelt het allemaal weinig voor. De slachtpartij valt niet alleen in het niet bij talloze andere. Ook de betekenis ervan laat zich, in een breder perspectief, gemakkelijk relativeren. Lees er maar een willekeurige geschiedenis van terrorisme op na.

In zijn roman *The Secret Agent* uit 1907 schetste Joseph Conrad al een genadeloos portret van de nihilistische vernietigingsdrang die achter een hang naar radicale zuiverheid schuilgaat. Het radicaalislamitische terrorisme is gewoon een loot aan een oude stam. Het huidige extreemrechtse terrorisme eveneens. Het verrassende eraan is hoogstens dat we niet meer hadden verwacht dat er nog nieuwe loten aan die stam zouden groeien.

Bovendien, wordt vaak gesteld door hedendaagse vooruitgangsoptimisten, strookt ons beeld van de wereld niet met de feiten. Dat we denken dat het de verkeerde kant met de wereld op gaat, is enkel een kwestie van perspectief – we zijn gewoon niet meer zoveel gewend. We zijn ontzet door geweld omdat het steeds minder voorkomt, we schrikken van oorlogszuchtige taal omdat er steeds minder oorlog is. Kijk maar naar de feiten, de statistieken; het gaat in de meeste opzichten gewoon de goede kant op. In wezen is de mens juist bezig, heet het, zijn eigen ge-

welddadigheid langzaam maar zeker af te zweren.

Er zijn heel wat denkers en wetenschappers die erop wijzen dat het nieuwe onbehagen over de staat van de wereld niet meer is dan een *state of mind*, en dat we aanslagen als in Parijs en later in Brussel, Ankara, Bangladesh en Nice en weer later in Manchester en Barcelona, Charleston en Christchurch, en de opkomst van de zogenaamde illiberale democratie in landen als Rusland, China, Hongarije, Polen, Turkije, niet voor het hele plaatje moeten aanzien. Het zijn slechts *bleeps on the screen*. Doe even een paar stappen terug en je ziet dat er vooruitgang is – zoals met de bestrijding van honger en ziekten. Ook met die moordlust valt het mee: de criminaliteitscijfers van veel westerse landen dalen al jaren. En aan de hand van het dalende aantal door oorlogsgeweld omgekomen mensen wordt aangetoond dat we steeds vredelievender worden, zoals de Amerikaans-Canadese experimenteel psycholoog Steven Pinker doet in zijn vaak aangehaalde studie *The Better Angels of Our Nature* (2011). Er is dus geen reden om ons optimisme bij het grofvuil te zetten, integendeel. Nuchter blijven, is het devies; zie het in het juiste perspectief. De mensheid gaat nog steeds vooruit. Oké, misschien niet zo snel als we een paar generaties lang gedacht hebben.

Bovendien, de kans dat jij slachtoffer van een aanslag wordt…

# 6

Dit zijn kwesties waarover genoeg te discussiëren valt. Maar stellingnames en pleidooien als die van Pinker en zijn optimistische geestverwanten fungeren wat mij betreft als een barometer voor onze tijd – ze zijn geschreven als tegenwicht tegen een onmiskenbaar groeiend pessimisme over waar het met de wereld heengaat, ze moeten dienen als tegengif tegen het cynisme, als een hoopvolle correctie op het afkalven van de verwachting van onomkeerbare vooruitgang. Men wil nuchtere afstand tegenover directe emotie zetten, feiten tegenover gevoel. Onvoorstelbare gruwelen zoals de burgeroorlogen in Rwanda en ex-Joegoslavië in de jaren negentig en, later, de mislukte poging om in Irak democratie af te dwingen door de loop van een geweer, en weer later het radicaalislamitische terrorisme en de alt-rightbeweging, hebben strepen door de grote verwachtingen van na de Tweede Wereldoorlog gezet. Door afstand te nemen, door het geheel te bezien met een helikopterblik, wil men aantonen dat er weinig of geen aanleiding is voor groeiend pessimisme.

*Stay calm*. Tel de lijken maar, kijk naar de statistieken. Vertrouw de cijfers, niet je perceptie – en dan zie je dat de mens juist steeds beter af is.

Heus.

Naar aanleiding van Steven Pinkers *Verlichting nu*,